

9. Sayfullayeva R., R., Mengliyev B. R va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Toshkent: «Fan va texnologiyalar», 2010.
10. Sayfullayeva R. R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning substansial (zotiy) talqini. - Toshkent: «Fan», 2007. 256-b.
11. Fuломov A. Sodda gap. Hozirgi zamon ўzbek tili kursidan materiallar. - Toshkent: 1955.
12. Fuломov A. Askarova M. Hozirgi zamon ўzbek tili. Sintaksis. - Toshkent: 1965.
13. Fitrat A. O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba. Nahv: O'z davnashr, 4-nashr, - Samarkand - Toshkent: 1930.

REZYUME. Maqolada o'zbek tilshunosligiga jadidlar tomonidan formal yo'nalishning turk-fransuz variantining tadbiiq etilishi, keyinchalik uning Sho'rolar va Mustaqillik yillaridagi taraqqiyoti o'rganiladi. Ayniqsa, Istiqloldan keyin sistem-struktur va substansial yo'nalishlarning kirib kelishi natijasida nutqiy va lisoniy sathlaridagi taraqqiyoti alohida yoritiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается применение современниками турецко-французского варианта формального подхода к узбекскому языкознанию, а затем его развитие в годы Советов и Независимости. Особенно после обретения независимости, в результате внедрения системно-структурного и содержательного направлений, развитие речевого и языкового уровней выделяется отдельно.

SUMMARY. The article examines the use by contemporaries of the Turkish-French version of the formal approach to Uzbek linguistics, and then its development during the years of the Soviets and Independence. Especially after gaining independence, as a result of the introduction of system-structural and content areas, the development of speech and language levels is highlighted separately.

QARAQALPAQ TILINDE BALÍQSHÍLÍQ TARAWÍ TERMINLERINÍŇ LEKSIKA-GRAMMATIKALÍQ QURÍLÍSI HÁM SEMANTIKALÍQ MÁNISI

S.G.Nuranova – tayanish doktorant

Berdaq atindaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq tili, kasbiy so'zlar, baliqchilik, zoonim, frazeologiya, tasviriy uslub.

Ключевые слова: каракалпакский язык, профессиональные слова, рыбная ловля, зооним, фразеология, описательный стиль.

Key words: the karakalpak language, professional words, fishing, zoonym, phraseology, descriptive style.

Hár qanday xalıq tilin turmıslıq tarawlardagı kásiplik sózler quraydı. Elimiz gárezsizlikke eriskeli hárbir salaǵa ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Solardıń qatarında ana tilimiz bolǵan qaraqalpaq tiliniń izertleniwinde salmaqılı ilimiy izertlew jumısları alıp barılıp atır. Ótken ásirde qaraqalpaq tilin izertlewshi tanıqlı tyurkolog alımlardan N.A.Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanovlar, tilshi ilimpazlardan D.S.Nasirov, O.Dospanov, T.Begjanov, H.Hamidov, E.Berdimuratov, A.Dáwletov, D.Saytov, J.Eshbaev kibi h.t. basqada alımlardıń ilimiy izertlew miynetleri búgingi kúndegi tilshi izertlewshiler ushın salmaqılı derekler bolıp xızmet etpekte. Abdinazimov Sh. “Qaraqalpaq tili tariyxı” [1:9] boyınsha lekciya tekstlerinde milliy tilimizdiń payda bolıwı boyınsha keńnen maǵlıwmatlar berilgen. Onda belgili nemec tyurkologı Genrix Yulius Klaprot óziniń “Aziya kóp tilliligi” miynetinde, qaraqalpaqlar burın Kazan menen Astraxan aralıǵında, Edil dáryasınıń boyında eski Bulgar qalasına jaqın jerde jasaǵan, keyin Aral teńizi jaǵalawlarına qaray kóship Sırdárya hám Quwandárya aralıǵında jasadı, tili jaǵınan túrkiy tilleri semyasına kiredi – dep maǵlıwmat beredi.

Tildiń leksikologiyasınıń bayıwında frazeologizmler qurarı anıq, olar xalıqtıń ózine tán ózgeshelegine bola jasaladı. B.Yusupovaniń “Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası” [6:30-31] oqıw qollanba kitabında frazeologizmlerdiń úyrenilwı tariyxı haqqında aytiladı. Onda qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası boyınsha búginge kúnde deyin az izertlengenligin aytıp ótip, E.Berdimuratov tildi leksika jaǵınan, A.Bekbergenov frazeologizmlerdiń stillik qollanıwın, J.Eshbaev qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligin, T.Jumamuratov mektep oqıwshıları ushın russha-qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózlik jazǵanlıǵın, qaraqalpaqsha-russha sózlikte frazeologizmlerdiń beriliwın S.Nawrızbayeva, eki komponentli frazeologizmlerdi G.Aynazarova arnawlı izertlegenligin jazadı. Sonday-aq, Q.Qoshanov avtorlıǵında qısqasha russha-qaraqalpaqsha frazeologiyalıq sózligi, Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazov tárepinen qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası boyınsha sózlik tayarlanıp, basılıp shıqqan.

S.Shinnazarovaniń “Qaraqalpaqstanıń Qanlıkól aymaǵındaǵı qaraqalpaqlardıń sóylew tili ózgeshelikleri” [5:38, 43, 46, 61, 91] atamasındaǵı dissertaciya jumısında aymaqlıq jaylasıwı jaǵınan arqa dialektinde sóylesiwshi rayonlardan bolǵan Qanlıkól rayonındaǵı kóp ǵana sóylemlerdi aytıp ótedi. Solardıń ishinde baliqshılıqqa tiyisli govorlarda ushırasadı. Misalı: *shań* – rus tilindegi brezend hám “girt, shań, tozań” mánilerin ańlatadı. Sonday-

aq, baliqtı duzlawǵa arnalǵan kólemi úlken ıdıs; *samuray* – tuwra mánisi “bekireden aynıǵan baliqtıń túri”, awıspalı mánisi shaqqan hám sumlıǵı basım adam; *ót qaqpaw* – dem bolmaw, oylaǵan nátiye bolmaw; *ıs* – qaq baliq, qaqpash baliq; Baliqtıń *jasın*, *quwın* bárin tiyeymiz – ádebiy tilde kishisi-úlkeni degendi ańlatadı. *Mardan* – ádebiy tilde baliqshılıqqa baylanıslı leksemalardıń mánilik toparına kiredi. Al Qanlıkól rayoni qaraqalpaqları sóyleminde “*kewilli*, *zawıqlı*” konnotativlik semaların bildiredi.

Ye. Iskenderovaniń “Qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvomádeniy analizi” [2:129-130] atlı dissertaciya jumısında adamdı sıpatlaytuǵın zoonimlerdi haywanlardı túr-toparlardı ajratıp qunlı maǵlıwmatlardı keltiredi. Ázelden baliqshılıq, ańshılıq, shárwashılıq hám diqqansılıq penen kún kórip kiyatırǵan qaraqalpaq xalıqı ádebiy hám awızeki xalıq tilinde zoonimgerge oǵada bay. Quramında zoonimler bolǵan teńewlerdiń ishinde baliqlardı qatnaslıları da olardıń belgili bólegin quraydı. Qaraqalpaq xalıqınıń ásirler dawamında mádeniy-ruwxıy turmısı, kún keshiriwi suw obyektleri menen, suwda jasawshı haywanlarǵa da qatnaslı. Ye. Iskenderovaniń jumısında tómendegi zoonimler keltirilgen: baliqtay – gápinde turmaytuǵın, háreketseń adam; *baliq kóz* – naǵıs atı; *shortanday ańqılda* – maqtawǵa, marapatqa tez iseniwsheńlikti; *alabuǵaday tiriyiw* – menmensiw, maqtanshaq, *qarmaqqa túsken baliqtay* – ilajsızlıq, sharasız halat adamnıń mashqalalardan jol tapıp shıǵıp kete alması; *sazan baliqtay semiriw* – adamnıń birden tolısıp semiriwi; *qirt-qirt shabaqtay* – kishkene elespes nárseler; *baliqtay tuwlaw* – kónbew, qarsılıq kórsetiw; *baliq suwǵa kirgendey* – kelisimge keliw, álpi alısıw, awızbirshilikli háreket; *baliqtay awzın ashıw* – baliq qırǵa shıqqanda shóllep qattı-qattı awzın asha beriw háreketi, jas balalardıń awqatqa kewilli bolıp, ata-anasınıń tapqan tabısı menen kún kóriwi, basqalardıń arqasınan kúneltiw; *baliqtıń qabırshaǵında* – názerińdi tartatuǵın juqa, jiltıraq kiyim-kenshek; mánisin ańlatıwda qollanıladı.

Qaraqalpaq tilin izertlewde tilshi alımlar, izertlewshiler onı hár qıylı tarawlarda izertleydi. Til hám ádebiyat bir-birin tolıqtırıwshı, qandayda bir mashqalalı temani izertlegende kórkem ádebiy shıǵarmalar áhmiyetli derekler bolıp xızmet etedi. Belgili dramaturg hám jurnalist jazıwshı, Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen kórkem óner ǵayratkeri Qıpshaqbay Matmuratovtıń “Terbenbes” romanında ótken ásir baslarındaǵı óziniń sawdagershilik hám isbilermenlik uqıbı arqalı xalıqtıń baxtı-ıǵbalı ushın kúyip-janıp xızmet etken tariyxıy tulǵa, qaraqalpaqlardıń ishinen shıqqan tungısh kapitalist dárejesindegi Lepes baydıń ómir jolı haqqında sóz etiledi. Romandaǵı

waqıyalar da suw jaǵasındaǵı xalıqtıń sol gezdegi bas tirishilik tarawı balıqshılıq bolǵan. Ondaǵı waqıyalar da kóplegen balıqshılıqqa tiyisli terminlerdi ushiratsa boladı.

Bizler shúkirimiz-ǵo, *balıq-shabaǵımız* bar degendey áytewir. Jerge asımız bar degen mazmundı beredi.

“*Bekireniń bel kespesin jemegen basım, qoydıń quyqasına tap bolǵanımdı aytsa-á!*” degen eken qoy góshin jegisi kelmey. Sol aytqanday hesh bir awqat balıqqa jetpeydi-aw! Durıs ájaǵa sebebi, suwda patas, mákiriw zat joq – taza. Sonlıqtan da adamlar *balıqtı beyishten shıqqan beyishiy* deydi.

“Usınsha tamashadan qalıp, sholanda júre berip, ákeńdi balıq óltirip pe edi, Ámet!” dep qunish óz-ózin sógip, *mardan ishinde tıshqanday* qurdı aylanıp, zır juwırıp júr. Mardan bul – uslangan balıqlardı salıp qoyatuǵın adam beline keletuǵın jekennen toqılǵan úlken ıdıs. Bul jerde adam halatın bildiriw ushın mardan sózi menen kórkem súwretlew quralı – teńew jasalıp atır, yaǵnıy biyjay bolıw, taqatsızlanıw.

Balıqtıń jarılǵan torsıldaǵınday birden píssıymasa da, ádewir sháshti qaytıp juwap berdi. Torsıldaq bul – balıqtıń ishindegi hawa toltırılǵan aǵzası, ol suw astında dem alıw kerek boladı. Bunda da teńew usılı menen adam halatın bildiriw ushın qollanıw tur.

“Bersem, *bir balıqtıń uwıldırıǵınday*-aq zat berippen. Bunda sıyǵa kóp sawǵa bergende qollanıladı.

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı 5120100 - Filologiya ham tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) baǵdar talabaları ushın sabaqlıq. –Nókis: “Sano-standart”, 2018.
 2. Iskenderova Ye. Qaraqalpaq tilindegi zoonimlerdiń lingvomádeniy analizi, filologiya pánleri boyınsha filosofiya doktori (PhD) dissertaciya. –Nókis: 2023.
 3. Matmuratov Q., Terbenbes (roman). –Nókis: “Bilim”, 2004.
 4. Nuranova S., Qudaybegenov M. Asan Begimovtıń “Balıqshınıń qızı” romanında balıqshılıq kásibine tiyisli sózlerdiń qollanıwı. //Evrasiyskiy jurnal akademicheskix issl. 2023. T. 3. №.5 4-qism. – S. 173-178.
 5. Shinnazarova S. Qaraqalpaqstanńıń Qanlıkó aymaǵındaǵı qaraqalpaqlardıń sóylew tili ózgeshelikleri, filologiya pánleri boyınsha filosofiya doktori (PhD) dissertaciya. –Nókis: 2019.
 6. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası, Oqıw qollanba. –Tashkent: “Tafakkur qanoti”, 2014.
- REZYUME.** Maqolada balıqchilik sohasidagi zoonim komponentli terminlar qoraqalpoq tilida misollar va mazmun-mohiyatlari keltirildi. Insonning harxil xususiyatlari balıq zoonimi orqali tasviriyl uslubda qo‘llanilishi talqin qilindi.
- РЕЗЮМЕ.** В статье были представлены примеры и значения терминов-компонентов зоонимов в каракалпакском языке. Было интерпретировано, что различные характеристики человека используются описательным образом через зооним рыбы.
- SUMMARY.** In the article, examples and meanings of zoonym component terms in the Karakalpak language were presented. It was interpreted that various characteristics of a person are used in a descriptive way through the zoonym of fish.

ТҮРКОЛОГИЯДА РЕҢ АҢЛАТЫҰШЫ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰ ТАРИЙХЫ

Ш.А.Оразымбетова – докторант

Әжисияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: түркология, ранг белгилари, этимология, топонимика, қоғиштирма тилшунослик, лингвокултурология.

Ключевые слова: түркология, цветообозначения, этимология, топонимика, сопоставительная лингвистика, лингвокульту-рология.

Key words: turkology, color designations, etymology, toponymy, comparative linguistics, linguoculturology.

Хәзирги күнде тил билиминде рең билдиретуғын лексемаларға қызығыўшылық артып бармақта. Бул бағдарда тил билиминде дүньяның рең көриниси хәм рең лингвистикасы сыяқлы салыстырмалы жаңа түсиниклердиң кәлиплесиўи хәм раўажланыўына салмақлы үлес қосқан түрколог-изертлеўшилердиң хызметлерин айрықша атап өтиў керек.

Түркий тиллердеги рең белгилериниң көпшилиги улыўмалық тамырларға ийе болып, түркий менталитетти сәўлелендириўдиң әйемги қуралы болып есапланады. Түркий рең белгилериниң семантикасы, этимологиясы, ономастика хәм топонимикада қолланылыўы, сондай-ақ, рең белгилериниң геосимволика менен байланысы А.Н.Кононовтың мийнетлеринде хәр тәреплеме анализленген. Атап айтқанда, қара "черный" ақ "белый" көк "синий, зеленый", "сари" желтый, "кызыл" "красный" сыяқлы рең белгилериниң символикасы хәм олардың түркий тил системаларының миллий өзине тәнлигин билдириўдеги орны хаққында пикир билдиреди. Автор аўыспалы мәнилер тийкарында болған ассоциациялар түрли түсиниклик қатнасы хәм

муўапықсызлығы менен характерленеди, деген жуўмаққа келеди. Бул ассоциациялар тийкарында, бир тәрептен, сөзликлер тәрепинен атап өтилген, екінши тәрептен, белгилер бир тил ийелериниң санасында жасырынған "символлық мәнилер" деп аталатуғынларын ажыратыў мүмкин [6].

Бул мийнет түркий тиллердеги биринши мәрте рең символикасы хаққында мәселе қойылғаны хәм метафоралық мәнистиң пайда болыў жоллары көрсетилгенлиги себепли кейинги түрколог изертлеўшилер тәрепинен терен баҳаланбақта.

А.Т.Кайдаровтың жумысында рең белгилеўшилер лексика-семантикалық топарының қазақ халқының тарийхы, руўхый хәм мәдений турмысы, миллий психологиясы хәм санасы, үрп-әдет хәм дәстүрлери менен тиккелей байланысы анықланады. Автордың атап өткеніндей, тек ғана рең белгилери емес, ал олардың өзіне тән миллий ұғым менен қыйынласқан аўыспалы мәнислеринен кеңнен пайдаланыў да үлкен роль ойнайды [5:8].